

BƏZİ QƏDİM ƏRƏB LƏHCƏLƏRİNDƏ İŞTİQAQ HADİSƏSİNİN TƏZAHÜRÜNƏ DAİR MÜLAHİZƏLƏR

Açar sözlər: Ərəb dilinin leksikası, söz yaradıcılığı, sami dillər ailəsi

Key words: Vocabulary of Arabic language, word formation, family of Semitic languages

الكلمات المفتاحية: مفردات اللغة العربية، الاشتقاق وانوائه، عائلة اللغات السامية

Fikrimizcə, bu gün müasir Azərbaycan ərəbşünaslığının ərəb dili sahəsindəki nailiyyətləri təsadüfi xarakter daşımayıb, özünü güclü elmi bir ənənənin davamı kimi biruzə verir. Ərəb dilinin leksikasını da adı çəkilən sahələrə aid etmək olar. Lakin dilin bu qatının ən maraqlı və gələcəkdə görəcəyimiz kimi ən mübahisəli sahələrindən biri olan iştıraq və onunla bağlı problemlər kateqoriyası bu elmi araşdırmalarda öz əksini ya heç tapmamış, ya da ona bu və ya digər tərəfdən qismən toxunulmuşdur.

Apardığımız araşdırmalardan belə müəyyən etdik ki, mövzumuz və tədqiq olunmasını qarşımıza məqsəd qoyduğumuz məsələlər, yəni, «Ərəb ədəbi dilində söz yaradıcılığı» mövzusu bütövlükdə, yəni kompleks şəkildə heç Avropa ərəbşünaslığında, habelə onun bir qolu olan rus ərəbşünaslığında da çözülməmiş bir sahə olaraq qalmaqdadır. Rus ərəbşünaslığında ərəb ədəbi dilində söz yaradıcılığına həsr olunmuş azsaylı tədqiqat işləri Q.A.Durnov, V.M.Alpatov, B.A.Jirmunski və bu kimi dilçilərə mənsubdur. V.M.Belkinə gəlincə isə, ərəb ədəbi dilində söz yaradıcılığı və ya ümumilikdə leksik -sintaktik problemlər onun «Ərəb leksikologiyası» kitabının yalnız bir paragrafında işıqlandırılmış, onun yaranmasından danışmış, orta əsr ərəb dilçilərinin söz yaradıcılığı nəticəsində yaranmış vahidlər haqqında rəylərinə aydınlıq gətirmiş və bu tipli problemlərdən bəhs etmişdir.

Maraqlı bir faktdır ki, etnoloji baxımdan sami xalqlardan biri və deyərdik ki, ən görkəmli nümayəndələrindən olan ərəblərin ilk vətəni haqda dilçi alimlərin rəyləri olduqca fərqlidir. Onlardan bir qrupu ərəblərin ilk vətəninin İraqdakı Babil ərazisinin olduğunu iddia etsələr də, onların əsl vətəninin Şərqi Afrika olduğunu sübuta yetirən faktlar da yox deyildir, digər üçüncü qrup isə belə bir əqidədədir ki, ərəblərin vətəni məhz Ərəbistan yarımadasıdır [8, 10].

* Gülnur Mahmud – Bakı Dövlət Universiteti, dosent

cənub ləhcəsini zaman-zaman üstələmiş və yarımadaının böyük bir ərazisinə hakim kəşilmişdi. Heç bir şübhə yoxdur ki, həmin bu fenomen vahid ərəb dilinin iştiaq qaydalarını müəyyənləşdirmək üçün də zəruri əhəmiyyətə malik olmuşdur [1,216].

Dil haqqında olan digər ədəbiyyat və mənbələr də adı çəkilən yarımada-da məskunlaşan çoxsaylı qəbilələrin ləhcələri arasında nəzərə çarpan müxtəlifliklərin mövcud olmasını göstərir. Bunlardan daha çox bəhs olunan və bizim araşdırmalarımızla sıx bağlı olan Hicaz və Bəni Təməim əhlinin ləhcələri arasındakı fərqlərdir. Birincilər sözlərin çoxunu həmsəz oxuyur, sonuncular isə əksər hallarda həmsə ilə oxuyurdular [8, 27] Hicazlılarda سالا سالا, təməimilərdə النبيه النبيه isə həmsə ilə oxuyurdular [8, 27] Hicazlılarda سالا سالا, təməimilərdə isə onun qarşılığı özünü النبيه النبيه kimi biruzə verir. Hicazlılar الحج sözündə ح hərfini kəsre ilə, təməimilər isə fəthə ilə oxuyurdular. Hicazlılar مريه sözündə م hərfini kəsre ilə, təməimilər isə onu damma ilə oxuyardular. Hicazlılar الكراهه, təməimilər isə الكراهية deyirdilər. Hicazlı ərəblər الوكاف قد اوكتف, təməimilər isə الإكاف قد ائكتف deyirdilər. Hicazlılar الولايه sözünü dində daşdığı mənada fəthə işarəsi ilə, "hökmranlıq" mənasında isə kəsre ilə oxuyurdular, təməimilər isə hər ikisini kəsre ilə oxuyurdular. Hicazlılar وكتف لئام ifadəsində ت hərfini fəthə ilə, təməimilər isə onu kəsre ilə oxuyurdular.

Hicazlılar deyirdilər: برأت من المرض و انا منك براء، təmimilər eyni mənalı cümləni isə برئت منه و انا منك بريت kimi tələffüz edirdilər. Hicazlılarda - وكنْتُ، təmimilərdə isə bu aşağıdakı kimi deyilir: اُكُنْتُ، hicazlılar يبطش sözündə ta hərfini kəsərlə ilə, təmimilər isə damma ilə deyirdilər.

Bəlkə də bəzi ərəb ləhcələrində mövcud olan ixtilaflı müddəaları Qurani-Kərimin qiraəti ilə müqayisə etmək daha da səmərəli olardı. Məsələn, Allah-taala buyurub: *بِصْرِهِ غَشَاوَهُ* (Onun gözünə pərdə çəkdi). Əksəriyyət *غَشَاوَهُ* sözündə *ğayn* hərfini *kəsrə* ilə, Abdullah, Əməş kimi qiraətçilər *bu* fəthə ilə, Həsən, Əkrəmə və s. isə bunu damma ilə oxuyurdular [8, 21]

Müqəddəs kitabımızda Allah təala digər bir hökmündə belə buyurur: فَنظَرَهُ إِلَى مَيْمَرَةٍ (Vəziyyəti yaxşılaşana qədər ona möhlət verin). Əksəriyyət qıraətçilər فَنظَرَهُ sözlündəki *za* hərfini kəsre ilə, lakin Əbu Rəca, Məcamid, Hüseyn, Dəhhaq və qeyriləri isə onu sükun ilə oxuyur ki, bu da təməmilərin dilidir. Nafi مَيْمَرَةٍ sözlündə *sin* hərfini damma ilə oxuyur və damma Hicaz əhlinin ifadəsidir. Əksəriyyət isə *sini* fəthə ilə oxuyur ki, bu da əsasən Nəcd əhlinin ifadəsidir [6, 148]

Allah-təala müqəddəs kitabın Ali-İmran surəsinin 15-ci ayəsində belə buyurur: **وَأَزْوَاجٌ مَّطَهَّرَةٌ وَرِضْوَانٌ مِّنَ اللَّهِ وَاللَّهُ بَصِيرٌ بِالْعِبَادِ** (Onlardan ötrü orada pak olan zövcələr və Allah rızası vardır, Allah həqiqətən də bəndələrini görəndir) [3,

78]. Bu ayədə رسول sözündə *ra* hərfi kəsre ilə oxunur və demək olar ki, bu Hicazlıların ifadə tərzidir, digər qonşu tayfalarından olan Təميم, Qeys və Bəkr tayfalarında isə həmin hərf damma ilə oxunur.

Hicr surəsinin 14-cü ayəsində isə buyrulur ki، *و لو ففتحنا عليهم بابا من السماء* (Əgər onlara səmədan qapı açsaq və onlar da durmadan dırmaşarsalar...) [6, 262] və *Əməş və Əbu Hayva* kimi qıraatçilər buradakı *يخرجون* sözündə *ra* hərfini kəsra ilə oxumuşlar ki, bu ki, kəlam də adətən *Huzeyl* qəbiləsinin daşıyıcılarının ləhcəsində bu cür səslənir.

Nümunələri artıraraq fikrimizi daha da inkişaf etdirə bilərlər və Bəqərə surəsinin 26-cı ayəsindən belə bir misal götürə bilərik : *إِنَّ اللَّهَ لَا يَسْتَحْيٰ أَنْ يَضْرِبَ مَثَلًا* (Əlbəttə Allah misal götürməkdən çəkinməz) [6, 9]. Əksəriyyət *يَسْتَحْيٰ* sözünü iki *yə* ilə *يَسْتَحْيٰ* və keçmişdə *إِسْتَحْيٰ* kimi oxuyur və bu Hicaz əhlinin dilidir. Lakin, Fuad Hənnə Tarazinin fikrincə, məşhur qiraətçilərdən olan İbn Kuseyr isə belə iudda edirdi ki, *يَسْتَحْيٰ* bir “yə” ilədir və bu Bəni-Təmmim qəbiləsinin dilinə müvafiqdir [8,34].

Məsələ burasındadır ki, Qurani-Kərimin qiraəti bəzi ləhcələr arasında mövcud olan fərqləri qeydə almaqla yanaşı, eyni zamanda da onların hamısını birmənalı şəkildə əhatə edir. Bununla belə, Qurani-Kərim ilkin bir mənbə olaraq, həm də ümumi ədəbi dili qəbilələrin bir-birindən ki, kəskin fərqlənən ləhcələrin müqayisəsi üçün də inkaredilməz və əvəzsiz bir qaynaqdır.

Yəni, bu qiymətsiz mənbə ləhcələr arasındakı fərqləri, əsasən hərflər, hərəkətlər və dil qanunauyğunluqları çərçivəsində əhatə və izah edir. Hərflərə gəlisdə, onların müxtəlifliyinin iştiaq sahəsində və onun genişlənməsində böyük rolu vardır. Bəzi ləhcələrdə hərfərin əvəzlənməsi (اَدْ وَاْدْ وَرَحْ وَزَحْ هَرَقْ وَاَرَقْ) (böyük iştiaq – M.G.), hərfələrin dəyişməsi hadisəsi (اِيسْ وَاِيسْ جَبْ , جَنْبْ وَابْ , بَاءْ) (daha böyük iştiaq) kimi hallar sonralar daha da genişlənmiş, Abbasilər dövründə və ondan sonraki bütün tarixi mərhələlərdə də bir sıra dillərlərin hər iki bölməni iştiaq nüvədən hesab etmələri üçün onların qarşısında yeni bir tədqiqat sahəsi açmışdır [8,46].

Hərəkətlərə gəlincə isə, onların müxtəlifliyi bəzən bizə daha çox bəzi törəmələr şəklində gəlib çıxan formaların çoxalmasına səbəb olması təəssüratı bağışlayır. Məsələn, bu xüsusda biz məsdərlərdən صِرَام, صِرَامٌ və ya الصِّمَاد, الصِّمَادٌ, ismi məkanlardan مَطْلَع, مَطْلَعٌ və ya مَقْبَرَةٌ, مَقْبَرَةٌ kimi misallar, ismi alətlərdən مَخْلٌ, مَخْلٌ eləcə də مَنُصْلٌ, مَنُصْلٌ kimi nümunələri görə bilərsiniz. Adı çəkilən hadisə bəzən də, keçmiş və indiki-gələcək zamanda feil hərəkətlərinin müxtəlifliyinə səbəb olmuşdur, desək, yanılırmıq. Bunun üçün İbn Sikkitin “إصلاح المنطق” kitabından aşağıdakı nümunələri gətirmək, fikrimizcə, kifayətdir:

Əsməi نَكْبَ - نَكْب feilini fəthə tipik saiti ilə, Əbu Zeyd isə onun aşağıdakı kimi mövcud olduğunu belə əsaslandırmışdır:

نَكْبَ - نَكْبُ، و قد ركنت الى الأمر - أركن اليه ركونا، و قد ضمنت بالشئ، فنا اضمن به ضمناً و ضمناً.

[4,46].

Məsələ burasındadır ki, ərəb qrammatika elminin yaranması və onun qayda qanunlarının meydana çıxdığı və təsbit olunduğundan sonra müxtəlif şəhərlərdə, müxtəlif qrammatika məktəblərində hökm sürən söz "mübarizəsi"nin həddi nəinki məhdudlaşmadı, əksinə, bu qrammatika məktəblərinə mənsub qrammatiklərin bir sıra dəlillərinə baxmayaraq daha da artdı.

Maraqlı cəhət həm də burasıdır ki, hələ qədim zamanlardan bəri, istər ərəb mənşəli, istərsə də mənşəcə qeyri ərəb alimlər iştiqat termininin etimologiyası barədə fikir ayrılığında olsalar da, onların yekdilliklə qəbul etdikləri bir məsələ vardır ki, iştiqat təzahürü ərəb dilini dünyanın digər dillərindən kəskin şəkildə fərqləndirdiyi sahələrdən biri və bəlkə də ən birincisidir və adicəkilən sahə məhz ərəb təfəkkürünün və zehnin ixtira etdiyi elmlərdəndir ki, həmin adı çəkilən hadisə dilçi alimlərin zaman zaman böyük marağına səbəb olan bir dil hadisəsinə çevrilmişdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyatın siyahısı:

1. Губанов Ю.П. Об одном из способов словообразования в арабской терминологии. //Восточное языкознание. М., 1976
2. Жирмунский В.М. О границах слова, В кн. Морфологическая структура слова в языках различных типов, М.- Л., 1963

3. القرآن الكريم، طبع لجنة مراجعة مصحف المدينة النبوية، ١٤٠٥ هـ، ٦٠٤ ص

4. أحمد بن فارس زكريا، معاني في اللغة، دمشق، ٢٠٠٢، ٥١٥ ص

5. ابن جني، أبو الفتح عثمان. الخصائص. بيروت: دار الهدى للطباعة والنشر، ج٢، ١٩٩٥، ٤١١ ص.

6. محمد حسن جيل، علم الاشتقاق نظرياً و تطبيقياً، القاهرة، مكتبة الآداب، ٢٠١٢

7. محمود شلتوت ومصطفى الشهابي/ تعليق على بحث النحت/ مجلة مجمع القاهرة ج٣

8. فؤاد حنا طرزى، الاشتقاق، مكتبة لبنان ناشرون، بيروت، ٢٠٠٦، ٢٣٧ ص

9. www. tapemark.narod.ru

10. www. yarus.aspu.ru

11. www. wahiduddin.net/words/arabic_glossary.htm

12. www. wiki.answers.com

CONSIDERATIONS ON THE MANIFESTATION OF THE WORD FORMATION AT SOME ANCIENT ARABIC DIALECTS RESUME

In this article, the author touches on the emergence of the science of Arabic grammar and the "struggle" of words that prevailed in different cities and different grammar schools after the emergence and development of its rules. The young researcher also spoke about its development in various tribes, including the assimilation of Tamim, Himyar, Quraysh and other gentile elements.

It is also interesting to note that since ancient times, scholars of both Arabic and non-Arabic origins have disagreed on the etymology of the term istiqaq, but there is one thing they agree on: is one of the areas.

This field is one of the sciences invented by the Arabic mind and intellect, and this phenomenon has become a linguistic phenomenon that has attracted great interest from linguists from time to time.

اعتبارات حول ظهور الاشتقاق وإوانه في بعض اللهجات العربية القديمة خلاصة

يتطرق الباحث في هذا المقال إلى نشوء علم النحو العربي و "صراع" الكلمات الذي ساد في المدن المختلفة والمدارس النحوية المختلفة بعد ظهور قواعدها وتطورها. كما تحدث الباحثة الشابة عن تطورها في قبائل مختلفة عربية، بما في ذلك استيعاب تميم وحميار وقریش وعناصر عشانرية أخرى. من المثير للاهتمام أيضاً أن نلاحظ أنه منذ العصور القديمة، اختلف العلماء من أصول عربية وغير عربية على أصل مصطلح - مصطلح الاستقاق، ولكن هناك أمر واحد يتفقون عليه: أحد المجالات. هذا المجال من العلوم التي اخترعها العقل والفكر للعرب، وقد أصبحت هذه الظاهرة ظاهرة لغوية تستقطب اهتمام اللغويين بين الحين والآخر.